Knowledgeable Research (KR) 2026, Special Vol., (5):02
ISSN: 2583-6633, CODEN: KRABAU
International open-access peer-reviewed refereed monthly journal
https://knowledgeableresearch.com/index.php/1

कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या(AI)युगात मराठी साहित्याचे अस्तित्व आणि भविष्य एक चिकित्सक आणि संशोधनात्मक अभ्यास

सहा.प्रा.वैभव दिलीप जाधव*

मराठी विभाग,कै.बापूसाहेब पाटील एकंबेकर,महाविद्यालय, हाणेगाव

शोध सार

जेव्हा जेव्हा नवे तंत्रज्ञान उदयास आले, तेव्हा त्याने मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांवर खोलवर परिणाम केला आहे. लेखनकलेचा शोध, छपाई यंत्राचा विकास, वर्तमानपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन आणि इंटरनेट — या प्रत्येक टप्प्यावर साहित्यनिर्मितीच्या स्वरूपात बदल घडून आले. आज आपण कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (Artificial Intelligence) युगात प्रवेश केला असून, या तंत्रज्ञानाचा प्रभाव साहित्य क्षेत्रावरही प्रकर्षाने जाणवत आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे अशी संगणकीय प्रणाली जी मानवी बुद्धीप्रमाणे विचार करू शकते, शिकू शकते, निर्णय घेऊ शकते आणि भाषेचा अर्थ समजू शकते. पूर्वी साहित्यनिर्मिती ही पूर्णतः मानवी सर्जनशीलतेवर आधारित होती; परंतु आज संगणक स्वतः कविता, कथा, निबंध, संवाद लिहू लागले आहेत. ही बाब मराठी साहित्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची, पण तितकीच चिंताजनकही आहे.

मराठी साहित्याची परंपरा ही केवळ लेखनापुरती मर्यादित नाही, तर ती महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय जडणघडणीशी निगडित आहे. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ यांचे संत साहित्य, पेशवेकालीन बखर साहित्य, ब्रिटिशकालीन सुधारक विचारसरणी, आधुनिक काळातील सामाजिक, दलित, स्त्रीवादी साहित्य — या सर्व प्रवाहांतून मराठी साहित्याने समाजाचे नेतृत्व केले आहे.

अशा समृद्ध परंपरेसमोर आज कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे आव्हान उभे आहे. हे आव्हान स्वीकारायचे की नाकारायचे, हा प्रश्न नसून ते कसे समजून घ्यायचे आणि कसे हाताळायचे, हा खरा प्रश्न आहे. म्हणूनच या जर्नलमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मराठी साहित्य यांचे नाते, त्याचे फायदे-तोटे, वापर, गैरवापर, भविष्यातील संधी व आव्हाने यांचा सविस्तर, चिकित्सक आणि संशोधनात्मक अभ्यास करण्यात येत आहे.

बीज शब्द: *कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मराठी साहित्य, भविष्य, परिणाम, परंपरा, आव्हाने*

Received: 02/12/2025
Accepted: 17/01/2026
Published: 31/01/2026

***Corresponding Author:**
सहा.प्रा.वैभव दिलीप जाधव
Email: vaibs1679@gmail.com

कृत्रिम बुद्धिमत्ता : संकल्पना, विकास आणि वैशिष्ट्ये

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही संकल्पना प्रथम १९५६ साली अमेरिकेतील संगणकशास्त्रज्ञ जॉन मॅकार्थी यांनी मांडली. मानवी बुद्धीची प्रक्रिया संगणकाद्वारे अनुकरण करता येईल, असा त्यांचा विश्वास होता. पुढील काही दशकांत या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर संशोधन झाले.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे प्रमुख घटक

• मशीन लर्निंग –संगणकाला अनुभवातून शिकण्याची क्षमता देणे.

• . डीप लर्निंग –मानवी मेंदूप्रमाणे कार्य करणाऱ्या न्यूरल नेटवर्क्सचा वापर.

• नैसर्गिक भाषा प्रक्रिया–मानवी भाषेचा अर्थ, व्याकरण, संदर्भ समजून घेणे.

• .डेटा विश्लेषण व नमुना ओळख–मोठ्या प्रमाणावरील मजकुरातून अर्थपूर्ण निष्कर्ष काढणे.

मराठीसारख्या भारतीय भाषांमध्ये NLP विकसित होणे ही मोठी क्रांती मानली जाते. पूर्वी इंग्रजीपुरती मर्यादित असलेली AI प्रणाली आता मराठी भाषेतही कार्यक्षम होत आहे.

मराठी साहित्याची भाषिक व सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये –

मराठी साहित्याचा अभ्यास करताना त्याची काही वैशिष्ट्ये लक्षात घेणे अत्यावश्यक आहे :

भावनिक सखोलता ,मराठी साहित्य भावनाप्रधान आहे करुणा, भक्ती, विद्रोह, प्रेम, सामाजिक बांधिलकी यांचा प्रभाव स्पष्ट दिसतो.लोकजीवनाशी नाते ,ग्रामीण, शहरी, आदिवासी, कामगार वर्ग यांचे जीवन साहित्यामध्ये प्रतिबिंबित झाले आहे.,बोलीभाषांचे वैविध्य कोकणी, विदर्भी, खानदेशी, वऱ्हाडी अशा अनेक बोलीभाषांचा वापर.

सामाजिक परिवर्तनाची भूमिका ,मराठी साहित्याने समाजप्रबोधनाचे कार्य केले आहे.ही सर्व वैशिष्ट्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेला समजून घेणे अत्यंत कठीण आहे. कारण AI मुख्यतः उपलब्ध डेटावर आधारित कार्य करते; भावनांची सूक्ष्मता आणि सांस्कृतिक संदर्भ समजण्यासाठी मानवी अनुभव आवश्यक असतो.

मराठी साहित्यनिर्मितीमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर

लेखन सहाय्यक म्हणून AI

आज अनेक लेखक AI चा वापर :कथानक विकसित करण्यासाठी ,संवाद सुचवण्यासाठी,शब्दसंपदा वाढवण्यासाठी करत आहेत. मात्र येथे AI लेखकाची जागा घेत नाही, तर सहाय्यक भूमिका बजावतो.

कविता व कथा निर्मिती –AI आधारित प्रणाली मराठी कविता, चारोळ्या, कथा तयार करू शकतात. मात्र या रचनांमध्ये :अनुभवांची खोली कमी असते ,आत्मीयता व संवेदना मर्यादित असतात,यामुळे त्या साहित्यिकदृष्ट्या अपूर्ण वाटतात.

संपादन व शुद्धलेखन सुधारणा –मराठीतील जोडाक्षरे, विभक्ती, काळ, लिंग, वचन यांतील चुका AI द्वारे दुरुस्त करता येतात. हा उपयोग विशेषतः नवोदित लेखकांसाठी महत्त्वाचा आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे मराठी साहित्यावरील फायदे –

• लेखन प्रक्रियेतील सुलभता ,लेखकाला विचार मांडणीसाठी मदत होते.

• संशोधनासाठी वेळेची बचत,संदर्भ, जुने ग्रंथ, लेख सहज उपलब्ध होतात.

• मराठी साहित्याचा जागतिक प्रसार ,भाषांतरामुळे परदेशी वाचक मिळतात.,डिजिटल जतन –दुर्मिळ हस्तलिखिते सुरक्षित होतात,नवीन पिढीशी संवाद,तरुण वर्ग साहित्याकडे आकर्षित होतो.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे मराठी साहित्यावरील तोटे : सखोल चिकित्सक अभ्यास–कृत्रिम बुद्धिमत्ता जशी अनेक संधी निर्माण करते, तशीच ती काही गंभीर समस्या आणि धोकेही निर्माण करते. मराठी साहित्याच्या दृष्टीने हे तोटे केवळ तांत्रिक नसून सांस्कृतिक, भाषिक आणि मूल्याधिष्ठित आहेत.

सर्जनशीलतेच्या मूळ संकल्पनेला धोका

साहित्यनिर्मिती ही मानवी अनुभव, भावनिक जाणीव, सामाजिक निरीक्षण आणि वैयक्तिक जीवनप्रवास यांतून निर्माण होते. कृत्रिम बुद्धिमत्ता मात्र आधीपासून उपलब्ध असलेल्या मजकुरावर आधारित आकडेवारीच्या साहाय्याने मजकूर तयार करते. त्यामुळे AI-निर्मित साहित्यामध्ये :आत्मअनुभवाचा अभाव,वैयक्तिक वेदना, संघर्ष, आनंद यांची खोली नसणे,अनुभूतीपेक्षा अनुकरणावर भर,असा एक कृत्रिमपणा जाणवतो. यामुळे “साहित्य म्हणजे नेमके काय?” हा मूलभूत प्रश्न निर्माण होतो.

लेखकत्व आणि मौलिकतेचा प्रश्न –मराठी साहित्यपरंपरेत लेखकाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे मानले गेले आहे. लेखक म्हणजे समाजाचा साक्षीदार, भाषेचा शिल्पकार आणि विचारांचा प्रवाहक. मात्र AI-निर्मित साहित्यामुळे पुढील प्रश्न उभे राहतात :या साहित्याचा लेखक कोण?याचे बौद्धिक स्वामित्व कोणाचे?मानवी लेखकाची ओळख पुसली जाणार का?हे प्रश्न भविष्यात साहित्यविश्वात मोठे वाद निर्माण करू शकतात.

भाषिक शुद्धतेला निर्माण होणारा धोका–मराठी ही अत्यंत समृद्ध, व्याकरणदृष्ट्या सूक्ष्म आणि भावार्थप्रधान भाषा आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता अनेकदा :कृत्रिम, पुस्तकाळी मराठी वापरते ,बोलीभाषा, म्हणी, वाक्प्रचार अचूक समजू शकत नाही,सांस्कृतिक संदर्भांचा अपभ्रंश करते,यामुळे भाषेची नैसर्गिकता आणि सौंदर्य कमी होण्याचा धोका आहे.

मराठी साहित्यामधील कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा गैरवापर

साहित्य चोरी –AI प्रणाली मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध साहित्यावर प्रशिक्षित असल्याने अनेकदा :जुन्या साहित्याचे पुनर्लेखनमूळ लेखकाच्या शैलीचे अनुकरण ,संदर्भ न देता मजकूर वापरणे ,असे प्रकार घडू शकतात. यामुळे साहित्यिक प्रामाणिकतेवर प्रश्नचिन्ह उभे राहते.

बनावट साहित्यनिर्मिती –आज काही ठिकाणी :खोट्या नावाने कविता, लेख प्रसिद्ध करणे ,प्रसिद्ध लेखकांच्या नावाने AI-निर्मित मजकूर प्रसारित करणे,साहित्यिक पुरस्कार, स्पर्धांमध्ये फसवणूक,असे प्रकार घडत आहेत. हे मराठी साहित्यविश्वासाठी अत्यंत घातक आहे.

सामाजिक व सांस्कृतिक अपसमज–मराठी साहित्य हे सामाजिक वास्तवाशी घट्ट जोडलेले आहे. जात, वर्ग, लिंग, ग्रामीण-शहरी संघर्ष यांचे सूक्ष्म चित्रण AI ला अचूक करता येत नाही. त्यामुळे चुकीची मांडणी होऊन समाजात गैरसमज पसरू शकतात.

मराठी साहित्य आणि नैतिक मूल्ये : AI समोरची जबाबदारी –साहित्य हे केवळ मनोरंजन नसून ते समाजाचे नैतिक भान जागृत करणारे माध्यम आहे. त्यामुळे AI वापरताना :सत्यता,सामाजिक जबाबदारी,मानवी संवेदना,भाषिक प्रामाणिकता,या मूल्यांचे पालन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. अन्यथा साहित्याचे पावित्र्य नष्ट होण्याचा धोका आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे मराठी साहित्याला मिळणाऱ्या संधी :

मराठी साहित्याचे जागतिकीकरण –AI आधारित भाषांतर प्रणालीमुळे मराठी साहित्य :इंग्रजी,हिंदी,फ्रेंच, जर्मन इ.भाषांमध्ये सहज पोहोचू शकते. यामुळे मराठी साहित्याला जागतिक ओळख मिळू शकते.

दुर्लक्षित साहित्यप्रवाहांना व्यासपीठ –ग्रामीण, आदिवासी, दलित, स्त्रीवादी साहित्य अनेकदा मुख्य प्रवाहात येत नाही. डिजिटल व AIमाध्यमांमुळे :नव्या लेखकांना संधी,स्थानिक अनुभवांना व्यासपीठ तर साहित्यिक लोकशाहीसाकार होऊ शकतो.

संशोधन व अभ्यासाला चालनाAI च्या साहाय्याने –साहित्यप्रवाहांचे तुलनात्मक अध्ययन ,शब्दसांख्यिकी विश्लेषण,ऐतिहासिक साहित्याचा अभ्यास ,अधिक शास्त्रीय व सुस्पष्ट होऊ शकतो**.**

मराठी साहित्यापुढील भविष्यातील आव्हाने :

- मानवी सर्जनशीलतेचे संरक्षण करणे
- भाषेची अस्मिता जपणे
- AI वर मर्यादित व नियंत्रित अवलंबित्व असणे
- नैतिक चौकट तयार करणे
- शिक्षणव्यवस्थेत योग्य मार्गदर्शन करणे

भविष्यातील दिशा : समन्वयाचा मार्ग

भविष्यात मराठी साहित्य टिकून राहण्यासाठी :AI ला सहाय्यक साधन मानले पाहिजे,अंतिम सर्जनशील अधिकार लेखकाकडे असावा ,साहित्यिक संस्था व विद्यापीठांनी धोरणे आखावीत ,मराठी भाषेसाठी स्वतंत्र AI मॉडेल्स विकसित करावीत हा समन्वयाचा मार्गच योग्य ठरेल.

निष्कर्ष

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही मराठी साहित्याच्या अस्तित्वाला धोका नसून, ती एक आव्हानात्मक संधी आहे. जर मानवी संवेदना, सांस्कृतिक मूल्ये आणि भाषिक शुद्धता यांना केंद्रस्थानी ठेवून AI चा वापर केला, तर मराठी साहित्य अधिक व्यापक, समृद्ध आणि जागतिक स्तरावर पोहोचू शकते.

मात्र अति अवलंबित्व, गैरवापर आणि नैतिक अधोगती यांपासून सावध राहणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ

१. ग. म.देशपांडे – मराठी साहित्याचा इतिहास.

२. अशोक केळकर – भाषा, संस्कृती आणि समाज.

३. मराठी विश्वकोश.

४. साहित्य अकादमी प्रकाशने.

५. Artificial Intelligence and Indian Languages – Research Journals (google)

Copyright: © The authors. This article is open access and licensed under the terms of the Creative Commons Attribution License (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)